

**Fıkhî Mezhepler ve Hüküm İstinbatında Dayandıkları Deliller; Ehl-i
Sünnet-İmamiyye Karşılaştırması**

Adnan ALGÜL¹

Özet

Bu çalışma Ehl-i Sünnet diye bilinen ve birer fıkhî/ameli mezhep olan Hanefi, Maliki, Şafii ve Hanbelî Mezhepleri ile Şia'dan İmamiyye Mezhebini ele alır. Söz konusu beş mezhep müntesiplerinin tarih boyunca gerek aynı ülkelerde gerekse birbirine komşu olan ülkelerde yaşamaları birbirlerine karşı ilgi ve alakalarını artırmıştır. Öyle ki bu ilgi ve alaka yerini inceleme, araştırma ve tanıma gibi sosyal sebeplere bırakmıştır. İşte bu çalışma bu mezheplerin nakil ve tedvininden, hüküm istinbatında dayandıkları delillerden ve ihtilaf nedenlerinden bahsetmektedir. Şüphesiz söz konusu beş mezhebin ihtilaf etmelerinin temelinde şer'î delillerden hüküm istinbat ederken dayandıkları delillerin farklı olması hususu yatmaktadır. İlerde de açıklanacağı üzere her mezhep farklı bir usul vazetmiş ve bu usule göre şer'î delillerden hüküm çıkarmaya çalışmıştır. Bunun neticesinde pek çok ameli konuda ihtilaf meydana gelmiştir. Bu makalede, yukarıda adı geçen mezheplerin farklı düşüncelerine etki eden usul, yöntem ve kaynakların ne olduğu açıklanacak, böylece mezhepler hakkında doğru bilgiye sahip olunacak ve meseleleri daha sağlıklı bir şekilde analiz etme imkânı oluşacaktır. Akıl ve düşünme yetileriyle donatılmış insanların farklı görüş ve fikir beyan etmeleri insan doğasının bir gereğidir. Denilebilir ki Müslümanlar için bu görüş ayrılıklarında rahmet ve kolaylık vardır.

Anahtar Kelimeler

Fıkh
Mezhep
Ehl-i Sünnet
İmamiyye
Delil

**Fiqh Sects and Evidences on Inferring Islamic Law: The Case of Ahl
al-Sunnah Sects and Imamiyyah**

Abstract

This study focus on Ahl al-Sunnah Sects, consists from sects of Hanafi Maliki Shafi Hanbali, and Imamiyyah sect from Shia. Followers of aforementioned five sects, due to living on the same or near countries, are interrelated with each other. These relations have a research dimension on each other rather than some ordinary relationships. This article is about these sects' evidences on inferring and classifying Islamic law and their conflicts. It is clear that conflicts among these sects depend on their difference on various evidences while inferring Islamic

Keywords

Fıqh
Sect
Ahl al-Sunnah
Imamiyyah
evidence

¹ Yrd. Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, adnanalgul47@hotmail.com

law. As it will be detailed in the article, each sect adopts a different method and tries to infer Islamic law. This process causes many contradictions on religious practices. In this article, bases of contradictions are held by pointing methodological variety and sources; in that sense, it will facilitate to properly evaluate sects and their contradictions. Various ideas and perspectives are natural result of human reason and mind. In fact, it can be said that various ideas and perspectives are mercy and convenience for Muslims.

GİRİŞ

Ehl-i Sünnet

Sözlükte "Sırat-ı müstakim üzere bulunanlar"² anlamına gelen ehl-i sünnet tamlaması ehl-i sünnet ve'l-cemâat ifadesinin kısaltılmış şeklidir. Buradaki sünnetten maksat dini tebliğ ve beyan etmekle görevli bulunan Hz. Peygamber'in İslâm'ın temel konularını anlama ve benimseme tarzıdır. Cemaat kavramı, her devirdeki müslümanların büyük ekseriyeti (sevâd-ı a'zam) ve müctehid âlimler gibi farklı şekillerde yorumlanmışsa da vahyin ilk muhatapları olup inanç, ibadet, hukuk ve ahlâk cepheleriyle İslâm'ı bir bütün olarak sonraki nesillere aktaran ashop cemaati anlamına geldiği yolundaki görüş tercih edilmiştir³

Ehl-i sünnet dinî literatürde, dini anlama ve yaşamada Hz. Peygamber'in ve sahabenin yolunu izleyen, onları örnek kabul eden, Allah'ın kitabını ve Hz. Muhammed'in sünnetini rehber edinen ümmet çoğunluğu anlamında kullanılan bir terim olmuştur. Bu grup sünnete bağlı olduğu ve cemaat ruhundan ayrılmadığı için "Ehl-i sünnet ve'l-cemâat" adıyla da anılmış, "ehl-i hak" terimi de çoğunlukla Ehl-i sünnet anlamına kullanılmıştır. Ehl-i sünnet'e, hadiste geçen "kurtuluşa erenler" ifadesinden hareketle "fırka-i nâciye" (kurtuluşa eren grup) adı da verilmiştir.

Erken dönem hadis kaynaklarında Ehl-i sünnet tabiri görülmemekle birlikte sünnet ve cemaat kelimelerine rastlanmaktadır. Hz. Peygamber ümmetine daima birlik ve beraberlik içinde olmayı tavsiye etmiş, ayrılığa ve çekişmeye düşmelerinin de muhtemel olumsuz sonuçlarına dikkat çekmiştir.

Ehl-i sünnet, Allah'ın zâtı, sıfatları, âlemin yaratılışı, kader, peygamberlik, mucize ve keramet, şefaât, haşir ve âhiret gibi İslâm akaidinin temel konularında fikir birliği içinde olmakla beraber, bu konuların detaylarında, izah ve yorumlanmasında farklı görüşlere de sahip olmuş, bu sebeple kendi arasında, Selefiyye,⁴ Eş'ariyye⁵ ve Mâtürîdiyye⁶ olmak üzere

² İbn Manzûr, Cemalüddin Muhammed, *Lisanü'l-Arab*, Darü'l-Fikr, Beyrut 1990, XIII, 226.

³ Yusuf Şevki Yavuz, "Ehl-i Sünnet", *TDV. İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, X, 525-530.

⁴ Sözlükte selef "önceki nesil", selefiyye de "bu nesle mensup olanlar" anlamı taşır. İslâmî literatürde Selef ilk dönemlere mensup bilginler ve geçmiş İslâm büyükleri anlamında, Selefiyye terimi ise iman esaslarıyla ilgili konularda ilk dönem bilginlerini izleyerek âyet ve hadislerdeki ifadelerin zahiri ile yetinip bunları aynen kabul eden, teşbih ve tecsîme düşmeyen (Allah'ı yaratıklara benzetmeye ve cisim gibi düşünmeye yeltenmeyen), bunları başka bir anlama çekme (te'vil) yoluna gitmeyen Ehl-i sünnet topluluğunu belirtmek için kullanılır. Allah'ın zatî, fiilî ve haberî sıfatlarının hepsini te'vilsiz, nasılsa öyle kabul ettiği için Selefiyye'ye "Sifâtiyye" de denilmiştir. "Ehl-i sünneti hâssa" ismi ile kastedilen zümre olan Selefiyye Hz. Peygamber ve sahâbîlerin inançta takip ettikleri yolu doğrudan doğruya izleyen gruptur. Tâbiûn, mezhep imamları, büyük müctehidler ve hadisçiler Selefiyye'dendirler. Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik ortaya çıkıncaya kadar, Sünnî Müslüman çevrede hâkim olan inanç, Selef inancıdır. İmam Şafiî, Mâlik, Ahmed b. Hanbel -bir kısım görüşleri itibariyle Ebû

Hanîfe Evzâî, Sevrî gibi müctehid imamlar, Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Dârimî, İbn Mende, İbn Kuteybe ve Beyhakî gibi hadisçiler, Taberî, Hatîb el-Bağdâdî, Tahâvî, İbnü'l-Cevzî ve İbn Kudâme gibi bilginler Selef düşüncesinin önde gelen isimleri arasında sayılabilir. İlk dönem (mütekaddimûn) Selefiyye anlayışının en belirgin özelliği akaid sahasında akla rol vermemek, âyet ve hadisle yetinmek, mânası apaçık olmayan, bu sebeple de başka mânalara gelme ihtimali bulunan âyet ve hadisleri yorumlamadan, bunları bilmeyi Allah'a havale etmektir. Günümüzde dünya müslümanlarının %12'si Selefi'dirler. En yoğun oldukları ülkeler Suudi Arabistan, Kuveyt ve Körfez ülkeleridir. (Ebu Zehra, Muhammed, *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, 210, (trc. Abdulkadir Şener), Hisar Yayınevi, İstanbul Tsz.; İbrahim Kâfi Dönmez, *İlmihal*, I, 24-25, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006.)

⁵ Akaid konusunda Ebû'l-Hasan Ali b. İsmail el-Eş'arî'nin görüşlerini benimseyen Ehl-i sünnet mezhebine verilen isimdir. Mezhebin kurucusu olan İmam Eş'arî, hicrî 260 (873) yılında Basra'da doğmuş, kırk yaşına kadar Mutezile mezhebine bağlı kalmış, sonra "üç kardeş meselesi" diye bilinen meselenin tartışmasında hocası Ebû Ali el-Cübbâ'ye (ö. 303/916) üstün gelmiş, hocasının görüşlerini doyurucu bulmadığı için Mu'tezile'den ayrılmış ve Eş'arîliği kurmuştur. İmam Eş'arî 324 (936) yılında Bağdat'ta vefat etmiştir. İmam Eş'arî'nin fıkhıta Şafiî mezhebine bağlı olması ihtimali kuvvetlidir. İmam Eş'arî, Allah Teâlâ'nın ezeli sıfatları bulunduğunu kabul etmiş, inanç konularında akla da değer vererek, âyet ve hadislerin yanında akli deliller de kullanmıştır. Eş'arî'nin inanç metodu kendisinden sonra gelen kelâmcılar tarafından da devam ettirilmiştir. En meşhur Eş'arî kelâm bilginleri arasında, Bâkillânî (ö. 403/1013), İbn Fûrek (ö. 406/1015), Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111), Şehristânî (ö. 548/1153), Âmidî (ö. 631/ 1233), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210), Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286), Teftâzânî (ö. 793/1390) ve Cürçânî (ö. 816/1413) sayılabilir. Sünnî müslümanların %13'ünü oluşturan Mâlikîler'in hemen hemen tamamı ile %33'ünü teşkil eden Şâfîiler'in dörtte üçü, Hanefiler'le Hanbelîler'in çok az bir kısmı inançta Eş'ariyye mezhebinin benimsenmişlerdir. Eş'arîlik daha çok Endülüs, Hicaz, Kuzey Afrika, Mısır, Irak, Türkiye, Suriye ve Endonezya'da yayılmıştır. (Suphi Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, Tercüme: İbrahim Sarmuş, Düşünce Yayınları, İstanbul 1981,133-136; Ebu Zehra, 179-180; Dönmez, *İlmihal*, I, 25-26.)

⁶ Akaid konusunda Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî'nin görüşlerini benimseyenlerin oluşturduğu Ehl-i sünnet mezhebinin adıdır. İmam Mâtürîdî yaklaşık 238 (852) yılında Türkistan'da Semerkant şehrinin bir köyü olan Mâtürîd'de doğmuştur. 333 (944) yılında Semerkant'ta vefat etmiştir. Mâtürîdîlik, akaid sahasında âyet ve hadisle birlikte, aklı da dinin anlaşılması için gerekli, bir temel kabul etmiş, İmam Mâtürîdî'den itibaren kelâm metodunu gittikçe geliştirmiştir. Mâtürîdiyye, bazı konularda Selefe Eş'ariyye'den daha yakındır. Bazı konularda ise, daha akılcı davrandığından Eş'ariyye ile Mu'tezile arasında yer almıştır. Ne var ki Mâtürîdîlik, Mâverâünnehir gibi kapalı bir havzada ortaya çıkması, Bağdat ve Basra gibi dönemin ilim ve siyaset merkezlerinden uzak bir bölgede yayılması sebebiyle Eş'arîlik kadar şöhret bulamamıştır. Hakîm es-Semerkandî (ö. 342/953), Ebû Seleme es-Semerkandî (ö. IV/X. asır), Ebû'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî (ö. 493/1100), Ebû'l-Maîn (Muîn) en-Neseî (ö. 508/1115), Ömer en-Neseî (ö.537/1142), Ebû'l-Berekât Hâfîzüddin en-Neseî (ö. 710/1310), Burhâneddin en-Neseî (ö. 687/1289), İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), Kadı Celâleddinzâde Hızır Bey (ö. 863/1458) ve Beyâzîzâde Ahmed Efendi (ö. 1098/1687) en meşhur Mâtürîdî kelâmcılarıdır. Mâtürîdiyye Ehl-i sünnet'in temel prensiplerinde Eş'arîler ile aynı görüşte olmakla beraber, şu görüşleriyle onlardan ayrılırlar: **1.** Dinî tebliğ olmasa da kişi akılla Allah'ı bulabilir. **2.** İyi ve kötü, güzel ve çirkin akılla bilinebilir. Allah Teâlâ bir şeyi güzel ve iyi olduğu için emretmiş, kötü ve çirkin olduğu için yasaklamıştır. **3.** Kulda başlı başına bir cüz'î irade vardır. Kul iradesiyle seçimini yapar, Allah da kulun seçimine göre fiili yaratır. **4.** Yüce Allah'ın diğer sıfatları gibi tekvîn sıfatı da ezeldir. **5.** Allah kulun gücünün yetmeyeceği şeyleri kula yüklemeyiz. **6.** Allah'ın fiillerinin muhakkak bir sebep ve hikmeti vardır. Fakat kul her zaman bu sebep ve hikmetleri bilemeyebilir. **7.** Peygamberlerde aranan niteliklerden biri de erkek olmaktır. Bu sebeple kadın peygamber gönderilmemiştir. **8.** Allah'ın nefsi kelâmı işitilemez. İşitilen nefsi kelâmın varlığını gösteren lâfzî kelâm yani Kur'an'ın harf ve sesleridir. Hanefiler'in büyük bir çoğunluğu inançta

üç ayrılmıştır. Ehl-i sünnetin üç mezhebi arasındaki görüş ayrılıkları Ehl-i sünnetin temel prensiplerini oluşturan çerçeveyi ihlâl etmeyen sınırlar içinde kalmıştır. Bugün dünya Müslümanlarının %90'dan fazlası Ehl-i sünnet anlayışına bağlıdır.⁷

Fıkıh Mezhepleri

Fıkıh kelimesi sözlükte “bilmek, anlamak, bir şeyi izan ile şuurlu bir şekilde kavramak, onun künhüne vakıf olmak” anlamına gelir.⁸ Terim olarak fıkıh hicrî ilk asırlarda zihnî çaba ile elde edilen dinî bilgilerin tamamını ifade etmişken, iman ve itikad konularının ayrı bir ilim dalı olarak teşekkül etmesine paralel olarak, ileri dönemlerde İslâm'ın fert ve toplum hayatının değişik yönleriyle ilgili şer'î-amelî hükümlerini bilmenin ve bu konuyu inceleyen ilim dalının özel adı olmuştur. Fıkıh ilminde uzman olan kimselere de fakih (çoğulu fukahâ) denir. Öte yandan fıkıh, ilk dönem literatüründe, şer'î delillerden hüküm elde etme faaliyeti olan ictehad anlamında kullanılmış, fakih ve müctehid eş anlamlı kabul edilmişken, ileri dönemlerde ictehad yetkinliğine ulaşamamış fakat fikhî hükümleri delilleriyle birlikte bilen veya fıkıh ilmi ile meşgul olan kimselere de fakih denmeye başlanmıştır.⁹ Mezhep kelimesi sözlükte “gidilen yer, yol” anlamına gelir.¹⁰ Terim olarak “Şer'i tafsili delillerden hareketle şer'i amelî hükümleri çıkarmada tutulan belli bir yol, yöntem.” anlamındadır.¹¹

İtikadi fırkalar gibi fıkıh mezheplerinin de büyük kısmı kurucusu sayılan müctehitlerin isimlerine nisbetle anılırlar. Burada “dört mezhep” adıyla şöhret bulmuş Sünnî fıkıh ekolleri olan Hanefî, Mâlikî, Şafîî ve Hanbelî mezhepleri hakkında özet bilgi verilmekle yetinilecektir.

Hanefî Mezhebi

Hanefî mezhebi İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye nisbet edildiği için bu isimle anılmıştır, İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin asıl adı Nu'mân b. Sabit olup 80 (699) yılında Kûfe'de doğmuş, 150 (767) yılında yine Kûfe'de¹² vefat etmiştir. Nu'mân b. Sabit, Hanefî mezhebi muhitinde “İmâm-ı Âzam” (büyük imam) lakabı ile anılır. Dindar ve varlıklı bir aileden gelen Nu'mân b. Sabit önce Kûfe'de Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzedip, sarf, nahiv, şiir ve edebiyat, cedel ve kelâm öğrendi. Kûfe, Basra ve Irak'ın ileri gelen üstatlarından hadis dinledi.¹³

Yirmi yaşının biraz üzerindeyken Irak'ın en ünlü fakihî ve Irak fikhının üstadı Hammâd b. Ebû Süleyman'ın (ö. 119/738) ilim halkasına katıldı ve uzun zaman bu ders

Mâtürîdî mezhebine bağlıdır. Mâtürîdiyye, Türkiye, Balkanlar, Orta Asya, Çin, Hindistan, Pakistan ve Eritre'de yayılmıştır. (Salih, 136-138; Ebu Zehra, 195-196; Dönmez, *İlmihal*, I, 26-27.)

⁷ İbrahim Kâfi Dönmez, *İlmihal*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2006, s.22-23; Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s.116.

⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslamiyye ve Islahatı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1976, I, 13; Erdoğan, s.144.

⁹ Bilmen, I, 13; Dönmez, *İlmihal*, I, 31.

¹⁰ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, I, 393.

¹¹ Erdoğan, s.375.

¹² Ebu Hanîfe'nin Bağdat'ta Hapishanede vefat ettiği de rivayet edilmişti. (Suphi Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, 159, Tercüme: İbrahim Sarmış, Düşünce Yayınları, İstanbul 1981; Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İz Yayıncılık, İstanbul 2007, s.172.)

¹³ Ez-Zehabi, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyerü A'lami'n-Nübela*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1986, VI, 391-392; Dönmez, *İlmihal*, I, 34.

halkasına devam etti. Bu arada Ca'fer es-Sâdık, Muhammed el-Bâkır da dâhil olmak üzere pek çok âlimden istifade etti.¹⁴

Ebû Hanîfe, hocası Hammâd b. Ebû Süleyman'ın vefatı üzerine onun kürsüsüne geçti ve ders vermeye başladı. Takva sahibi, zeki, konulara hâkim ve bildiklerini tatlı dil, güler yüz ve özlü ifadelerle anlatan iyi bir üstat olduğu kısa zamanda duyuldu ve çok geçmeden ders halkası dönemin ileri gelen ilim erbabının katıldığı ve fıkhi meselelerin ve çözümlerinin derinlemesine tartışıldığı ileri düzey bir fıkıh akademisine dönüştü. Kırk yaşlarında başlamış olduğu bu öğretim hayatına otuz sene kadar devam etti. Onun ders halkalarında yetişen talebelerinden kırk kadarının icihad derecesine ulaştığı nakledilir.¹⁵

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe Tebeu't-tabiiendir. Tabiiinden olduğu ve Enes b. Malik'i gördüğü de nakledilmiştir.¹⁶ İmam Şafii onun hakkında: "İnsanlar fıkıhta Ebu Hanife'nin aile fertleri sayılır" demiştir.¹⁷

Hanefî mezhebi Irak'ta doğmuş ve Abbasîler devrinde Ebû Yûsufun baş kadı olması ile devletin başlıca fıkıh mezhebi haline gelmiştir. Hanefî mezhebi bilhassa Horasan, Sicistan ve Mâverâünnehir'de büyük bir gelişme göstermiştir. Pek çok Hanefî fakihi de buralardan yetişmiştir. Abbasî devri sona erince yayılma durmuşsa da Osmanlı Devleti'nin kurulması ve bu mezhebi âdeta devletin resmî mezhebi olarak benimsemesi üzerine etki alanı yeniden genişlemiştir. Bugün Türkistan, Afganistan, Hindistan, Pakistan, Türkiye ve Balkanlar'da Hanefî mezhebi çok yaygındır.¹⁸

Hanefi Mezhebinin Dayandığı Deliller

Hanefilerin usul ve furu' kitapları incelendiğinde onların hüküm istinbatında sırasıyla şu esaslara dayandıkları görülür:

1. Kitap (Kur'an)

Kur'an: "Hz. Peygamber (s.a.v.)'e indirilmiş, mushaflarda yazılı, ondan tevatüren nakledilmiş, okunması ile ibadet edilen, beşerin benzerini getirmekten aciz kaldığı nazm-ı celildir."¹⁹

2. Sünnet

Sünnet: Lügatte adet, yol, siret²⁰ gibi manalara gelen sünnet usulcülere göre "Hz. Peygamber (s.a.v.)'den nakledilen söz, fiil ve takrirlerdir."²¹ Hanefilere göre, rivayeti bakımından sünnet üç nevidir: Mütevatir Sünnet, Meşhur Sünnet ve Ahad Sünnet.

¹⁴ İbn Hallikan, Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebubekir, *Vefeyatü'l-A'yan*, Dar Sadır, Beyrut tsz., V, 406; Suphi Salih, *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (trc: İbrahim Sarmış), Düşünce Yayınları, İstanbul 1981, s.160.

¹⁵ Ebu Zehra, Muhammed, *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, (trc. Abdulkadir Şener), Hisar Yayınevi, İstanbul tsz., s.439-440; Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s.172; Dönmez, *İlmihal*, I, 34.

¹⁶ İbn Hallikan, V, 406.

¹⁷ Zehebi, VI, 403.

¹⁸ Ebu Zehra, 473-474; Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s.230.

¹⁹ İbn Melek, Abdullatif, *Şerhu Menari'l-Envar*, s.7, Salah Bilici Kitabevi Yay., İstanbul tsz; Mahbubi, Sadru's-Şeria Ubeydullah b. Mesud, *et-Tavdih Şerhu't-Tenkîh*, (Tahkik: Muhammed Adnan Derviş), I, 65, Daru'l-Erkam, Beyrut tsz; Subkî, Tacuddin Abdulvehhâb b. Ali, *Cem'ul-Cevâmi' fi Usûli'l-Fıkh*, İlim Kitabevi, Diyarbakır tsz., I, 222; Fahrettin Atar, *Fıkıh Usulü*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s.27.

Mütevâtir Sünnet: “Hz. Peygamber’den normalde yalan üzerine birleşmeleri aklen mümkün olmayacak sayıda bir sahabe topluluğunun rivayet ettiği, daha sonra bu topluluktan tabiun ve etbau’t-tabiin devirlerinde de aynı özellikteki toplulukların rivayet ettiği haberdır.” Kur’an’ın nakli, namazlardaki rekâtların sayısı ve zekât’ın oranları gibi.²² Mütevâtir sünnet’in Hz. Peygambere nisbeti kesindir. Onunla amel etmek farzdır. İnkârı ve reddi küfrü müciptir. Mütevâtir sünnet, Kur’an ve hadislerdeki “âmm” ifadeleri tahsis, “mutlak” ifadeleri takyit edebilir.²³

Meşhur Sünnet: “Hz. Peygamber’den bir veya iki ya da tevatür sayısına ulaşamamış sayıda sahabe tarafından rivayet edilmişken, tabiun ve etbau’t-tabiin devirlerinde tevatür sayısında ravilerce rivayet edilmiş sünnettir.” Mestler üzerine meshetmeyi bildiren hadisler ile zina konusundaki recm olayını bildiren hadisler gibi. Meşhur sünnet kesin bilgi değil de kesine yakın bir bilgi ifade ettiğinden dolayı inkârı küfür değil, bid’at olarak kabul edilmektedir. Onunla amel etmek ise vaciptir. Meşhur sünnet ile “âmm”ın tahsisi ve “mutlak”ın takyidi mümkündür.²⁴

Âhâd Sünnet: Hz. Peygamber’den rivayet eden ravilerinin veya sonraki tabakalardaki ravilerinin sayısı, tevatür sayısının altında bulunan sünnettir. Sünnetin büyük çoğunluğu Hz. Peygamber’den âhâd yolla nakledilmiştir. Âhâd sünnet ilim değil zan ifade eder.²⁵ Hanefiler âhâd haberle amel için ravinin Müslüman, âkıl (akli melekeleri yerinde olan), baliğ, adil ve zapta ehil olmasının²⁶ yanı sıra şu şartları da ileri sürmüşlerdir.

a. Âhâd haber, Kur’an ve meşhur sünnet’e aykırı olmamalıdır. Aykırı olduğu takdirde âhâd haber terk edilir, Kur’an ve meşhur sünnet ile amel edilir.²⁷

b. Sahabe, âhâd haber ile amel etmeyi terk etmiş olmamalıdır. Sahabe tarafından kendisiyle amel edilmeyen veya aksine fetva verilen âhad haberin hükmü mensuh kabul edilir.²⁸

c. Âhâd haber, “umum belva” diye de nitelendirebildiğimiz sık sık tekerrür eden ve her mükellefin hükmünü bilme ihtiyacını hissettiği olaylar hakkındaki olmamalıdır. Âhâd haber bu türden bir olayla ilgili olması durumunda Hanefiler bununla amel etmezler. Çünkü böyle bir olayın tevatür veya şöhret yoluyla nakli için gerekli şartlar oluşmuştur. O halde, bir

²⁰ İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, XIII, 225.

²¹ Mahbubi, Sadru’s-Şeria, II, 5; İbn Melek, *Şerhu Menari'l-Envar*, s.205; Subkî, *Cem’ul-Cevâmi’ fi Usûli'l-Fıkh*, II, 94; Şa’ban, Zekiyüddin, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, s.71, (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 2007; Muhammed Edib Es-Salih, *Mesadiru't-Teşri'l-İslami ve Menahici'l-İstinbat*, s.109, Mektebetü'l-Abikan, Riyad 2002.

²² Şaşi, Nizamuddin, *Usulü's-Şaşi*, s.208, Darü İbn Kesir, Beyrut 2007; Şaban, s.75; Muhammed Edib Es-Salih, *Mesadiru't-Teşri'l-İslami*, s.128; Vehbe Zuhayli, *el-Veciz Fi Usuli'l-Fıkh*, s.36, Daru'l-Fıkr, Beyrut 1995.

²³ Şaşi, 209; Muhammed Edib Es-Salih, *Mesadiru't-Teşri'l-İslami*, s.129; Şaban, s.76.

²⁴ Şaşi, 209; Muhammed Edib Es-Salih, *Mesadiru't-Teşri'l-İslami*, s.137-138; Şaban, s.76-77; Zühayli, el-Veciz, s.36-37.

²⁵ İbn Melek, *Şerhu Menari'l-Envar*, s.207; Mahbubi, Sadru’s-Şeria, *et-Tavdih Şerhu't-Tenkîh*, II, 8; Zühayli, el-Veciz, s.37; Şaban, s.77-78; Abdülkerim Zeydan, *el-Veciz Fi Usuli'l-Fıkh*, s.171, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2004.

²⁶ Mahbubi, Sadru’s-Şeria, *et-Tavdih Şerhu't-Tenkîh*, II, 15.

²⁷ Şaşi, 215; Mahbubi, Sadru’s-Şeria, *et-Tavdih Şerhu't-Tenkîh*, II, 25.

²⁸ Mahbubi, Sadru’s-Şeria, *et-Tavdih Şerhu't-Tenkîh*, II, 25; Zeydan, s.175; Şaban, s.88.

haber âhâd yolla gelmişse, bu onun Hz. Peygamber'e nisbetinin sağlam olmadığını gösterir; şayet sahih olsaydı, şöret bulur ve âhâd seviyesinde kalmazdı.²⁹

d. Âhad haber'i rivayet eden râvi, fıkhi ve ictihadı ile şöret bulmuş bir kimse olmalıdır. Şayet râvi böyle biri değilse o vakit rivayet ettiği hadis, kıyasa aykırı olmamalıdır.³⁰

3. Sahâbîlerin sözleri

Hanefilere göre Sahabe sözleri kıyastan önce gelen şer'i bir delildir. Zira Sahâbiler, Peygamber Efendimizin sohbetinde bulduklarından dolayı sözlerinin pek çoğunu bizzat ondan işitmişlerdir. Ayrıca onlar vahyin gelişine şahit olduklarından, ayet ve hadisler arasındaki münasebetleri bildiklerinden dolayı onların içtihatları daha doğru ve uyulmaya daha layıktır.³¹

4. Kıyas

Ebu Hanîfe Kitap (Kur'an), Sünnet ve Sahâbîlerin sözlerinde bir hüküm bulamadığı zaman içtihatla bulunurdu. İctihadın kısımlarından biri de kıyastır. Sözlükte bir şeyin başka bir şeyle ölçülmesi, iki şeyi birbiriyle eşitlemek³² anlamına gelen kıyas usûlcülere göre, "hakkında nass bulunmayan meseleleri, aralarındaki ortak illet sebebiyle hakkında nass bulunan meselelere bağlamak ve hepsine aynı hükmü vermektir."³³ Nass tarafından hüküm belirlenmiş meseleye asıl; nasslarda hüküm belirtilmeyen meseleye fer'; nassdaki hükmün konmasına sebep olan özelliğe illet; nassla sabit olan hükme aslın hükmü; kıyasla belirlenen hükme ise fer'in hükmü denilir.³⁴ Buna şu ayeti örnek olarak zikredebiliriz: "Ey iman edenler! Şarap, kumar, dikili taşlar ve fal okları ancak şeytan işi birer pisliktir. Onlardan kaçın ki kurtuluşa eresiniz. Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allahı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister. Artık vazgeçiyor musunuz?"³⁵ Bu ayet şarabın haram olduğunu bildirmektedir. Ayrıca ayette haram oluşunun gerekçesi de zikredilmektedir. O da, şarap içmenin ortaya çıkardığı kötü neticelerin önlenmesidir. İşte bu örnekte hamr, asıl; bira, viski gibi sarhoş edici diğer maddeler fer'; insanlar arasına düşmanlık ve buğza yolaçma illet; hamrın haram olması, nassın bildirdiği hüküm; bira, viski vs.nin haram oluşu ise, kıyas yoluyla fer' için belirlenen hükümdür.³⁶ Ebu Hanîfe, nasslardaki hükümlerin illetini araştırır ve onu tespit ettikten sonra kıyas yapmak suretiyle birçok meseleleri çözerdi. Hattâ ortaya çıkmamış olan meseleleri varsayar ve aynı metotla onların hükümlerini açıklardı. İşte bu türlü meseleleri olmuş gibi takdir edip hükümlerini açıklayan bu çeşit fıkha nazari fıkıh adı verilir.³⁷

5. İstihsan

²⁹ Şaşi, s.218; Mahbubi, Sadru's-Şeria, *et-Taodih Şerhu't-Tenkih*, II, 25; Şaban, s.88; Zeydan, s.174.

³⁰ İbn Melek, *Şerhu Menari'l-Envar*, s.209; Zeydan, s.174; Şaban, s.89.

³¹ Ebu Zehra, s.463; Vehbe Zühayli, *Usuli'l-Fıkhi'l-İslami*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1986, II, 851.

³² İbn Manzur, *Lisanü'l-Arab*, VI, 187.

³³ Semerkandi, Aladdin Muhammed b. Ahmed, *Mizanu'l-Usul*, Metabi' ed-Devha el-Hadise, Katar 1984, s.553; Habbazi, Celalüddin Ebu Muhammed Ömer b. Muhammed b. Ömer, *el-Muğni Fi Usuli'l-Fıkıh*, Camiatü Ümmi'l-Kura, Mekke, 1403 h. 285; Zühayli, *Usuli'l-Fıkhi'l-İslami*, I, 603.

³⁴ Subkî, *Cem'ul-Cevâmi' fi Usûli'l-Fıkıh*, II, 211-212; Zühayli, *Usuli'l-Fıkhi'l-İslami*, I, 604.

³⁵ el-Maide, 5/90-91.

³⁶ Zühayli, *Usuli'l-Fıkhi'l-İslami*, I, 604.

³⁷ Ebu Zehra, s.463.

Ebu Hanife, hüküm istinbatında istihsan delilinden de yararlanmışır. Sözlükte bir şeyi güzel saymak³⁸ manasına gelen istihsan ıstılahta Celi kıyasa muarız ve mukabil olan bir delildir.³⁹ Celi kıyasa muarız olan delil; Nass, icma, zaruret ve hafi kıyastan birisi olur. Buna göre istihsan, celi kıyasa muhalif olarak bir muamelenin meşruluğuna hükmetmektir. İşte bunlardan herhangi birisi celi kıyas ile tearuz ederse, o tercih edilir. Yani celi kıyas terk edilerek istihsanla amel edilir.⁴⁰

Nass sebebiyle istihsana örnek olarak selem akdini zikredebiliriz. Bilindiği gibi selem akdi, peşin para karşılığında, belirli niteliklere haiz malın zimmette sabit bir borç olduğu kabul edilerek ve ileride teslim edilmek üzere satılması demektir.⁴¹ Bu ise, kişinin, henüz sahip olmadığı bir şeyi satması türünden bir sözleşme demektir. Bununla ilgili iki nass bulunmaktadır. Bunlardan birisi genel nitelikli olup sözleşmenin geçerli olmadığını göstermektedir: Hz. Peygamber Hâkim b. Hizam'a hitaben: "*sahip olmadığın bir şeyi satma!*"⁴² buyurmuştur. İkinci nass ise özel nitelikte olup sözleşmenin caiz olduğunu göstermektedir. Şöyle ki meyveleri hakkında bir veya iki yıllığına selem akdi yapan Medinelilere peygamberimiz şöyle buyurmuştur: "*selem yoluyla satış yapan, bunu belirli ölçüye, belirli tartıya göre ve belli bir süre tayin ederek yapsın*".⁴³ Bu ikinci nassa binaen fakihler, selemin geçersiz sayılmasını gerektiren genel nasstan ayrılarak özel nassa göre hüküm vermişler ve selem akdini caiz görmüşlerdir.⁴⁴

İcmâ sebebiyle istihsana örnek olarak istisnâ'/spariş akdini zikredebiliriz. Bu, bir kimsenin, bir sanatkârla belirli bir bedel karşılığında kendisi için bir şey yapması için sözleşmesi demektir.⁴⁵ Alım-satımdaki kurala göre bunun geçersiz olması gerekir. Çünkü sözleşmenin konusu olan eser, sözleşmenin yapıldığı esnada mevcut değildir. Ortada olmayan bir şey hakkında sözleşme yapmak caiz değildir. Fakat insanlar, öteden beri bu muameleyi yapagelmışler ve içtihad ehlinde olan hiçbir kimse buna karşı çıkmamıştır. Şu hâlde burada müçtehitlerin ittifakından söz etmek mümkündür.⁴⁶

Zaruret ve ihtiyaç sebebiyle istihsana pislene kuyuların ve havuzların temizlenmesini örnek olarak zikredebiliriz. Fıkıhtaki yerleşik kurala göre, bu kuyular ve havuzlar, pislene esnasındaki suyun bir kısmı veya tamamı boşaltılrsa dahi temiz hale gelmez. Zira kuyuya gelen veya havuza dökülen yeni su kuyunun veya havuzun içinde kalan pis suya veya duvarlarda ve zeminlerde kalan pislikle mutlaka karışır. Fakat fakihler, zarurete binaen, temizlikle ilgili esas kuralı bu meselede⁸ terk edip, suyun bir kısmının veya pislene

³⁸ Razi, *Muhtaru's-Sihah*, s.137.

³⁹ Hısnı, Muhammed Alaaddin, *Şerhu İfadeti'l-Envar Ala Metni Usuli'l-Menar*, Daru'l-Kütüb, Kahire 1979, s.224.

⁴⁰ Hısnı, *Şerhu İfadeti'l-Envar Ala Metni Usuli'l-Menar*, s.224; Ebu Zehra, s.463.

⁴¹ Semerkandi, Aladdin Muhammed b. Ahmed, *Tühfetü'l-Fukaha*, Daru'l-Kutübi'l-İlmiyye, Beyrut 1984, I, 7-8.

⁴² Ebu Davud, *Bey'*, 68.

⁴³ Buhari, *Selem*, 2.

⁴⁴ Semerkandi, *Tühfetü'l-Fukaha*, I, 8.

⁴⁵ Semerkandi, *Tühfetü'l-Fukaha*, I, 362.

⁴⁶ Semerkandi, *Tühfetü'l-Fukaha*, I, 363; El-Hısnı, *Şerhu İfadeti'l-Envar Ala Metni Usuli'l-Menar*, s.224; Zühayli, *Usuli'l-Fıkhı'l-İslami*, II, 844.

sırasında mevcut su miktarının boşaltılması ile kuyunun temiz hale geleceğine hükmetmişlerdir.⁴⁷

Kıyası hafi sebebiyle istihsana yırtıcı kuşlarının artığını örnek olarak zikredebiliriz. Burada iki farklı kıyas söz konusudur. Birincisi bunların artığının aslan, kaplan gibi yırtıcı hayvanların artığına kıyas edilmesidir ki buna açık kıyas denmektedir. Çünkü her iki cinsin salyasının oluşumu temiz olmayan etleri ile irtibatlıdır. Buna göre diğer yırtıcı hayvanların artığı gibi yırtıcı kuşların artığının pis sayılması gerekir. Diğeri ise kapalı kıyastır. İlk anda akla gelmeyip ancak mesele üzerine iyice düşündükten sonra akla gelebilmektedir. Bu da yırtıcı kuşların artığının insan artığına kıyas edilmesidir. Zira yırtıcı kuşlar suyu gagaları ile içerler. Gagaları ise temiz kemiktir. Salyaları ise suya karışmaz. Şu halde nasıl insanın içmesi ile suyun pis olmasına hükmedilmiyorsa bu kuşların da içmesiyle suyun pis olmadığına hükmedilmelidir.⁴⁸

6. İcmâ'

Ebu Hanife hüküm istinbatında icma' delilinden de yararlanmıştır. İcma', sözlükte azm, kasd ve ittifak manasınadır.⁴⁹ İstilahda ise Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra herhangi bir asırda islam müçtehitlerinin ameli bir meselenin şer'i hükmü üzerinde ittifak etmeleridir.⁵⁰ İcma'nın gerçekleşmesinin şartları, çeşitleri, kaynak değeri ve senedi gibi konular fıkıh usulü kitaplarında geniş bir şekilde ele alınmıştır.

7. Örf

Hüküm istinbatında başvurulmuş delillerden biri de örftür. Sözlükte maruf, iyilik, yumuşaklık ve itiraf manalarına⁵¹ gelen örf istilahta, "insanların çoğunluğunun benimseyip alışkanlık haline getirdikleri işler veya duyulduğunda hatıra başka anlam gelmeyecek derecede özel bir anlamda kullanmayı adet edindikleri lafızlardır".⁵² Birincisine ameli örf; ikincisine de kavli örf denir. İnsanların birçok şeyi sözlü ifade kullanmaksızın sadece teslim-tesellüm tarzında alıp satmaları ameli örf; veled lafzını sadece erkeği anlatmak için kullanmayı adet haline getirmeleri de kavli örf'e örnek olarak verilebilir. İster ameli, isterse kavli olsun örfün muteber bir hüccet olabilmesi için şer'i delillere aykırı düşmemesi gerekir. Böyle örf'e Sahih örf denir. Şer'i delillere aykırı düşen örf (fasit örf)'ün hiçbir değeri yoktur. Sarhoşluk veren içki vb. şeylerin içilmesi, ticareti ve riba muamelelerinin halk arasında yaygınlaşması ve adet haline gelmesine itibar edilmez.⁵³

Hanefi Mezhebinin Nakil, Tedvin ve Bazı Eserleri

İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin talebeleri ondan öğrendikleri usule uyarak kaynaklardan hüküm istinbatını sürdürdüler. Talebelerinden bilhassa ictihad derecesine yükselenler, özellikle de Ebû Yûsuf ve İmam Muhammed hocalarının görüş ve fetvalarını tasnif ve tedvin işine giriştiler. Ebu Yusuf Yakub b. İbrahim el-Küfi el-Ensârî (H. 113-182), İmam Ebu Hanîfe

⁴⁷ Hısnî, *Şerhu İfâdeti'l-Envar Ala Metni Usuli'l-Menar*, s.224-225; Zühayli, *Usuli'l-Fıkhi'l-İslami*, II, 845.

⁴⁸ Hısnî, *Şerhu İfâdeti'l-Envar Ala Metni Usuli'l-Menar*, s.224-225.

⁴⁹ Razi, *Muhtaru's-Sihah*, s.110.

⁵⁰ Semerkandi, *Mizanu'l-Usul*, s.490; El-Hısnî, *Şerhu İfâdeti'l-Envar Ala Metni Usuli'l-Menar*, s.209; Zeydan, s.179.

⁵¹ Razi, *Muhtaru's-Sihah*, s.426.

⁵² Zühayli, *Usuli'l-Fıkhi'l-İslami*, II, 828.

⁵³ Zühayli, *Usuli'l-Fıkhi'l-İslami*, II, 829-830; Ebu Zehra, s.464; Zeydan, s.257.

öldükten sonra 32 yıl daha yaşamıştır.⁵⁴ Ebu Yusuf'un yazmış olduğu ve Ebu Hanîfe'nin görüş ve rivayetlerini de içine alan önemli eserleri şunlardır: “*Kitab’ul-Âsâr*”, “*İhtilâfu Ebî Hanîfe ve İbni Ebi Leylâ*”, “*Er-Reddü Âlâ Siyeri’l-Evzâi*”, “*Kitab’ul-Harâc*”.⁵⁵

İmam A'zam'ın ikinci önemli talebesi, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânîdir. (H.132-189). İmam Muhammed, Ebu Hanîfe'nin derslerine kısa bir müddet devam edebilmiştir. Ebu Hanîfe ile başladığı tahsilini Ebu Yusuf'la tamamlamıştır. Irak fıkhnın hafızı sayılır. Fıkhi, bütün bölümlerini içine alacak şekilde tedvin eden ilk ilim adamı odur. Kendisine bu fikhî çalışmalarında ikinci hocası Ebu Yusuf yardımcı olmuştur. İmam Muhammed'in fıkıh mecmuaları çoktur. En Meşhurları: “*el-Asl*” yahut “*el-Mebsût*”, “*ez-Ziyâdât*”, “*el-Câmi’us-Sağîr*”, “*el-Câmi’ul-Kebîr*”, “*es-Siyer’us-Sağîr*” ve “*es-Siyer’ul-Kebîr*”dir. Bu altı kitaba, “*Zâhirü’r-Rivaye*” adı verilir. Bunlar Hanefi Mezhebinde kaynak vazifesini görür. Özel bir tercih sebebi bulunmadıkça bu kitaplardaki görüşler terk edilmez. İmam Muhammed'e “*Nadiru’r-Rivaye*” ismiyle nisbet edilen eserleri de şunlardır: “*el-Keysâniyyât*”, “*el-Hârûniyyât*”, “*el-Cürcâniyyât*”, “*er-Rakkıyyât*”, “*Ziyâdet’uz-Ziyâdât*”.⁵⁶

Mâlikî Mezhebi

Mâlikî mezhebi, büyük hadis ve fıkıh bilgini Mâlik b. Enes'e nisbet edildiği için bu isimle anılmıştır. Mâlik b. Enes, 93 (712) yılında Medine'de dünyaya geldi. Mekkeye yaptığı hac seyahati dışında Medine'den hiç ayrılmadı. Mâlik b. Enes, Hz. Peygamberin hadisleri, Sahabe ve tabiûn fetvaları bakımından zengin bir ilim merkezi olan Medine'de eğitim-öğretim gördü. Mâlik b. Enes, Abdurrahman b. Hüzmü, Abdullah b. Ömer'in azatlısı Nâfi, Ebu Müslim b. Şihâb ez-Zühri, Yahya b. Saîd, Rabia ve Cafer b. Muhammed el-Bakır gibi tanınmış tâbiûn bilginlerinden hadis, fıkıh dersleri ile sahabe fetvalarını aldı. Tahsilini tamamlayıp Medine fıkhnına hâkim olunca, Mescid-i Nebvî'de ders ve fetva vermeye başladı. İleriki yaşında rahtsızlanınca tedrisat ve iftayı evinde devam ettirdi. Döneminde Medine fıkhnının imamı olarak tanındı, etrafında geniş bir ilim halkası oluştu, çok sayıda öğrenci yetiştirdi ve 179 (795) yılında vefat etti.⁵⁷

Mâlikî mezhebi, önce Hicaz bölgesinde (Mekke, Medine, Cidde, Taif) yayılmış, sonra İmam Mâlik'in Esed b. Furât, Abdullah b. Vehb, Abdurrahman b. Kasım gibi talebeleri vasıtasıyla Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs'e yayılmıştır. Hatta bu mezhep bir zamanlar İspanya'da Endülüs Emevî Devleti'nin resmî mezhebi olmuştur. Günümüzde Mısır'da, Kuzey Afrika'da (Tunus, Cezayir, Fas), Sudan'da çok yaygındır. Hicaz bölgesinde ise, Mâlikîler'in sayısı oldukça azdır.⁵⁸

Mâlikî Mezhebinin Dayandığı Deliller

Mâlik b. Enes, mezhebinin usulünü ve hüküm istinbatında takib edilecek metodları bizzat yazmamıştır. Mâlik b. Enes'in öğrencilerinin rivayetlerinden ve mezhebinin usulünü yazan âlimlerin ifadelerinden onun hüküm istinbatında sırasıyla Kitap, Sünnet, İcmâ,

⁵⁴ İbn Hallikan, *Vefeyatü'l-A'yan*, VI, 378-387; Salih, Suphi, s.161; Ebu Zehra, s.362-363; Dönmez, *İlmihal*, I, 35.

⁵⁵ Ebu Zehra, s.471; Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s.201.

⁵⁶ Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s.202.

⁵⁷ Geniş bilgi için bkz. Ez-Zehabi, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyerü A'lami'n-Nübela*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut1986, VIII, 48-130; Ebu Zehra, s.477-478.

⁵⁸ Ebu Zehra, s.522.

Medinelilerin ameli, kıyas, Sahabe kavli, Mesâlih-i mürsele, örf ve âdet, sedd-i zerâi',⁵⁹ istihsan gibi delillere başvurduğu anlaşılmaktadır. Mâlik b. Enes, Medine halkının uygulamasına (ameli ehl-i Medîne) çok önem verirdi. O, âhâd haberle amel için râvinin Müslüman, âkil (akli melekeleri yerinde olan), baliğ, adil ve zapta ehil olmasının yanı sıra, bu haberin şer'i esaslara aykırı olmaması ve Medineliler'in ameline muhalif bulunmamasını şart koşmuştur. Ona göre, Medineliler'in ameli, mütevâtir sünnet mesabesindedir. Zira İmam Mâlik zamanındaki Medine tatbikatı, Hz. Peygamber döneminden tevâtür sayısının çok üzerinde topluluklar aracılığıyla intikal ettirilmiş uygulamalardır. Hz. Peygamber yaklaşık on yıl onların içinde yaşamış, onların örf ve âdetlerini görmüş, İslâm'ın ruhuna aykırı olanlarını ilga etmiş, bir kısmını düzeltmiş, diğer bir kısmını da olduğu gibi bırakmıştır. Şu hâlde bu uygulamanın (amelin) mütevâtir sünnet mesabesinde sayılması gerekir.⁶⁰ Ayrıca Malik b. Enes hüküm istinbatında mesâlih-i mürsele'ye de çok önem vermiştir. Öyle ki mesâlih-i mürsele onun mezhebi ile özdeşmiştir. Usulcüler mesalih-i mürseleyi, "hükümün kendisine bağlanması ve üzerine hüküm bina edilmesi, insanlara bir fayda sağlayan veya onlardan bir zararı gideren, fakat muteber veya geçersiz sayıldığına dair belirli bir delil bulunmayan durum veya gerekçelerdir."⁶¹ diye tarif etmişlerdir. Malik b. Enes, konu hakkında kitap, sünnet, icmâ, medinelilerin ameli, kıyas, sahabe kavlinde bir hüküm bulamadığında mesalih-i mürsele ile amel ederdi. Hatta o, mesalih-i mürseleyi ve kıyas'ı, kamu yararına ve sabit şer'i esaslara aykırı düşen haber-i vahide tercih ederdi. Onun böyle bir tercihte bulunmasının nedeni, maslahata ve kıyasa ters düşen haber-i vahidin sahih olamayacağı düşüncesi idi.⁶² Sahabe-i kiram'ın da hüküm vermede maslahat prensibini göz önünde bulundurduğunu görmekteyiz. Nitekim dağınık halde bulunan Kur'an sahifelerinin Hz. Ebu Bekir döneminde bir mushafta toplanması, Hz. Osman'ın insanları tek bir mushaf üzerinde birleştirmek maksadıyla mushafı yazdırıp bunları belirli yerleşim merkezlerine göndermesi ve bunların dışında insanların ellerinde bulunan diğer mushafın yakılmasını emretmesi, sahabe tarafından hapishanelerin yapılması, Medine'de nüfusun artması üzerine Hz. Osman'ın bir ezan daha okutmaya başlaması, Hulefa-i Raşidin terzi ve benzeri sanatkârların ellerinde bulunan spariş sahiplerine ait malların zarara uğraması veya telef olması halinde bunları tazmin etmekle yükümlü olmalarına hükmetmelerinin temelinde maslahat prensibi yatmaktadır. Ancak mesalih-i mürseleye göre hüküm verebilmek için söz konusu maslahat'ın, zaruriyyat-ı hamse'ye (dinen korunması istenen din, akıl, can, mal, nesil) aykırı olmaması, maslahatın varlığından emin olunması ve maslahat'ın genel olması gerekmektedir. Böyle olmayan bir maslahata hiçbir şekilde itibar edilmez.⁶³

Mâlîki Mezhebinin Nakil, Tedvin ve Bazı Eserleri

Mâlîki mezhebi, Mâlik b. Enes'in yazdığı eserler ile onun talebelerinin tedvin ve eğitim faaliyetleri ile yayılmıştır. Malik b. Enes'in yazdığı en önemli eser *Muvatta* adlı eseridir. O, bu eserinde Hz. Peygamber'in hadislerini, sahabe fetvalarını, tabiin sözleri ile kendi bazı görüşlerini toplamıştır. Çeşitli bölgelerden gelen öğrencileri de daha sonra bölgelerine

⁵⁹ Sedd-i zerâi': Mefsedete götüren vasıtaların yasaklanması anlamına gelir. Mefsedet de, haram veya mekruh çerçevesinde kalan şer'an yasaklanmış durumları ifade eder. Bu prensibe göre, harama götüren şey haramdır, helâla götüren şey helâldir. (Şaban, s.202; Ebu Zehra, s.517-518.)

⁶⁰ Ebu Zehra, s.515; Zuhayli, Vehbe, *el-Fikhü'l-İslami ve Edilletühü*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1985, I, 31.

⁶¹ Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *İrşadü'l-Fuhul İla tahkiki'l-Hakki Min İlmi'l-Usul*, Daru'l-Kutübü'l-İmiyye, Beyrut 1994, s.324; Şaban, s.170.

⁶² Zuhayli, *Usuli'l-Fikhi'l-İslami*, II, 803.

⁶³ Zuhayli, *Usuli'l-Fikhi'l-İslami*, II, 799.

dönerek onun görüş ve fetvalarını yaydılar. Sahnûn'un (ö.240/854) öncülüğünde tedvin edilen ve Mâlik b. Enes'in ve onun yakın öğrencilerinin görüşlerini toplayan *el-Müdevvene* isimli hacimli eser, Muvatta ile birlikte Mâliki mezhebinin temel iki kitabı sayılırlar. Bunlardan başka Esed b. el-Fürat'ın (146-213 h.) *el-Esediyye* isimli eseri ile ibn el-Mevvaz'ın (v. 269/882) *el-Mevvaziyye* isimli eser de mezhebin temel kaynaklarından sayılır.⁶⁴

Şafiî Mezhebi

Şafiî mezhebinin kurucusu Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî 150 (767) yılında Gazze şehrinde (Filistin) doğdu. Soyu Rasulullah (s.a.v.) ile dedesi Abdulmenaf'da birleşir. İmam Mâlik'ten Medine fikhını, İmam Muhammed'den Irak fikhını öğrendi. Böylece Hicaz fikhı ile Irak fikhını birleştirdi. İmam Şâfiî Bağdat'ta muhtemelen iki yıl kadar kaldıktan sonra Mekke'ye döndü ve Mekke'de dokuz sene ders verdi. Bu devir Şafiî'nin ilim hayatının en verimli devridir. Çünkü o, Mekke'ye ehl-i re'y fikhı ile ehl-i hadîs fikhını birleştirerek dönmüş, yaptığı seyahatlerde asrında yaşayan âlimlerin görüşlerine vâkıf olmuş, onları incelemiş, rivayet ettikleri hadislerin çoğunu toplamıştı.⁶⁵

İmam Şafiî hicrî 195 senesinde tekrar Bağdat'a gelmiştir. Bu ikinci gelişinde, artık o Irak ve Hicaz fikh ekollerini derinlemesine incelemiş, fıkhıta kendi usulünü ortaya koymuş olarak talebe yetiştirmeye başlamıştır. Hicrî 198 yılında Mısır'a gitmiş ve 204 (820) yılında orada vefat etmiştir. Vefat ettiği zaman elli dört yaşında idi. Mısır'da kaldığı dört sene içinde tecrübeleri ve yeni muhitin şartları ışığında eski bilgilerini yeniden etüt etmiş, bazı görüşlerinden vazgeçmiş, yeni görüşler ortaya koymuştur. Böylece onun rücû ettiği eski görüşlerinden "mezheb-i kadîm"i, yeni görüşlerinden de "mezheb-i cedîd"i teşekkül etmiş oldu. İmam Şafiî hicrî 204 yılında Mısır'da vefat ettiği zaman arkasında zengin bir fikh hazinesi ve kalabalık bir talebe topluluğu bırakmıştır. Mekke, Bağdat ve Mısır'da yetiştirdiği seçkin talebeleri onun eserlerini okutmuş, görüşlerini ve diğer fakihlerle olan ihtilâflarını nakletmişlerdir. İşte bu öğrencilerin gittikçe genişleyen ders halkaları neticesinde Şafiî mezhebi ortaya çıkmıştır.⁶⁶

Şafiî mezhebi önce Mısır'da sonra Suriye, Irak, Horasan ve Mâverâünnehir'de yayıldı. Bugün Şafiî mezhebi Türkiye'nin güneydoğu ve doğu illeri ile yukarıda sayılan bölgelerde yaygın durumdadır.⁶⁷

Şafiî Mezhebinin Dayandığı Deliller

Şafiî mezhebinin usulü sırasıyla Kur'an ve Sünnet, icma ve kıyasa dayanmaktadır. İmam Şafiî'nin, sahâbîlerin görüş ve fetvaları hakkındaki tutumu ise şu şekildedir: İmam Şafiî, sahâbîlerin üzerinde icmâ ettikleri meseleler ⁶⁸ ile kıyasın söz konusu olmadığı taâbbudi konularda söylemiş oldukları sözleri, uyulması gereken birer hüccet olarak kabul ederdi. Sahâbîlerin ihtilaf ettikleri sözlere gelince onlardan Kitab, Sünnet ve icmâ'a yakın olan veya kuvvetli bir kıyas ile desteklenmiş olanları diğerlerine tercih ederdi.⁶⁹ İmam Şafiî,

⁶⁴ Zühayli, *el-Fikhü'l-İslami ve Edilletühü*, I, 32-34.

⁶⁵ Ebu Zehra, s.525,527; Zuhayli, *el-Fikhü'l-İslami ve Edilletühü*, I, 35.

⁶⁶ Geniş bilgi için bkz. Zehebi, *Siyerü A'lami'n-Nübela*, X, 5-98; Ebu Zehra, s.525,548; Zuhayli, *el-Fikhü'l-İslami ve Edilletühü*, I, 36-37.

⁶⁷ Ebu Zehra, s.571.

⁶⁸ Sahâbîlerin fethedilen arazinin sahiplerine bırakılmasına dair yapmış oldukları icmâ' böyledir. Bu türlü icmâ'lar hüccet olup icmâ'ın şümülüne dâhildir.

⁶⁹ Subkî, *Cem'ul-Cevâmi' fi Usûli'l-Fikh*, II, 355; Ebu Zehra, s.557-558.

Hanefi ve Malikilerin kabul ettiği istihsanla ameli terk ederek şöyle demiştir: “İstihsan’ı kullanan teşri yapmıştır.” Mesalih-i mürseleyi de reddetmiş, Ehl-i medinenin ameli ile ihticacı da kabul etmemiştir.⁷⁰

İmam Şafii, haber-i vâhid ile amel konusunda sadece senedin sahih ve “muttasıl” (kesintisiz) olmasını şart koşar. Bu sebeple o, “mürsel”⁷¹ hadisle amel etmez. Şu kadar var ki Said b. Müseyyeb’in mürsellerini kabul eder. Çünkü onun mürsellerini incelemiş ve başka yollardan muttasıl olarak rivayet edildiğini görmüştür. Ya da onun güvenilir olmayan kişilerden hadis rivayet etmediği kanaatini taşıdığı için onun mürsellerini kabul etmiştir.⁷²

Şafii Mezhebinin Nakil, Tedvin ve Bazı Eserleri

İmam Şafî'nin mezhebi iki devreye ayrılır:

Bağdat Dönemi: Bunu Ebu Ali el-Hasen b. Muhammed b.es-Sabbah ez-Za'ferânî rivayet etmiş olup Şafî'nin Bağdad'ta yazmış olduğu kitapları içine alır. Bu kitaplar da “*er-Risâle*” -usûl hakkındadır-, “*el-Umm*” ve “*el-Mebсут*” dur.⁷³ Bunları Za'ferânî Şafî'nin imlâsı (yazdırması) ile tedvin etmiş ve Bağdad'ta talebelerine okutmuştur.⁷⁴

Mısır Dönemi: Şafî, Mısır'a gelince Irak'ta yazmış olduğu kitaplarını yeniden gözden geçirmiş ve bâzı kısımlarını değiştirmiştir. Bu kitaplarından birisi “*er-Risâle*”, diğeri de *el-Mebсут* dur. Şafî'nin sonraki görüşlerine göre yazdığı yeni kitaplarını Rabi' b. Süleyman el-Muradî (ö. h. 270) rivayet etmiştir. Şafî'nin kitaplarını Mısır'da nakleden bu zattır.⁷⁵ Bundan başka mezhebin nakil ve tedvininde emeği geçen pek çok talebesi vardır. Bunlardan üç tanesini zikretmekle yetineceğiz.

Ebu Ya'kub Yusuf b. Yahya el- Buveyti (ö. h. 231). Şafî'nin sözlerinden derlediği “*el-Muhtasar*” adında meşhur bir eseri vardır.⁷⁶

Ebu İbrahim İsmail b. Yahya el-Müzeni (175-266 h.). Şafii onun için: “Müzeni, mezhebimin yardımcısıdır” demiştir. Birçok kitabı vardır. “*el-Camiü'l-Kebir*”, “*el-Camiü's-Sağir*”, “*el-Muhtasar*”, “*el-Mensür*” ve “*Kitabü Nihayeti'l-İhtisar*” onlardandır. Horasan, Irak ve Şam ulemasından birçoğu ondan ilim almıştır.⁷⁷

Harmele b. Yahya b. Harmele (166-243 h.). Onun da pek çok eseri vardır. “*el-Mebсут*”, ve “*el-Muhtasar*” adlı eserleri onlardandır.⁷⁸

⁷⁰ Zuhayli, *el-Fikhü'l-İslami ve Edilletühü*, I, 36.

⁷¹ Mürsel hadis: senesinde sahabi ravisinin zikredilmediği hadistir. (Subkî, *Cem'ul-Cevâmi' fi Usûli'l-Fikh*, II, 168.)

⁷² Subkî, *Cem'ul-Cevâmi' fi Usûli'l-Fikh*, II, 169; Şaban, s.93.

⁷³ *el-Mebсут* veya *el-Hucce* adlı eserini Mısır'da yeniden kaleme almış ve *el-Umm* adını vermiştir. Bu eserinde O, fıkıh meselelerini enine boyuna ele almış ve ihtilaflı meselelere dair hem kendi görüşlerim hem de diğer fakihlerin görüşlerini aynen anlatmıştır. *er-Risale*, *el-Umm*'ün mukaddimesi mahiyetini arzeder. *er-Risale*, Ahmed Muhammed Şakir tarafından tahkik edilerek, Kahire'de 1940 senesinde neşredilmiştir. *el-Ümm* de 7 cilt halinde Mısır'da 1321'de basılmıştır. Şafî'nin hadis'e dair *el-Müsned* adlı eseri de Mısırda 1327'de basılmıştır. (Ebu Zehra, s.566.)

⁷⁴ Subkî, Tacuddin Abdulvehhâb b. Ali, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, Daru'l-Kutübi'l-İlmiyye, Beyrut 1999, I, 340.

⁷⁵ Subkî, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, I, 356-358.

⁷⁶ Subkî, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, I, 383.

⁷⁷ Subkî, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, I, 323.

⁷⁸ Subkî, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, I, 353.

Hanbelî Mezhebi

Hanbelî mezhebinin kurucusu Ahmed b. Hanbel hicrî 164 yılında Bağdat'ta dünyaya geldi. Genç yaştan itibaren Bağdat'ta hadis toplamaya başladı. Hicrî 186 yılına kadar hadis âlimlerinden dinlediği bütün hadisleri kaleme aldı. Hadis araştırma ve tesbiti amacıyla İslâm ülkelerini dolaştı. Ahmed b. Hanbel hadis ilminde rivayete önem verdiği kadar, naslardan hüküm çıkarmaya da itina gösterdi. O İmam Şafii'nin fıkhındaki bilgisine, hüküm çıkarma ve istinbat usul ve metoduna hayrandı. Ahmed b. Hanbel Mekke ve Bağdat'ta İmam Şafii'den bu metotları öğrendi ve benimsedi. Hadisleri sadece rivayetle yetinmeyip, onların fikhî mâna ve maksatlarını da araştırdı. Olgunluk yaşına geldiği zaman ders okutmaya ve fetva vermeye başladı. Bu devirde fakihlerin çalışmaları meyvelerini vermiş, çok değerli fıkıh eserleri birer birer ortaya çıkmış, ilk üç mezhebin birinci el kaynakları tedvin edilmişti. İmam Ahmed b. Hanbel kendisini böyle zengin bir fıkıh servetinin içinde buldu. Bunlardan en iyi bir şekilde istifade etmesini bildi.⁷⁹

Hanbelî mezhebi günümüzde başta Hicaz bölgesi olmak üzere Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'da bir hayli taraftar bulmuş durumdadır. Hanbelî mezhebi bugün Suudi Arabistan'da resmî mezhep konumundadır.⁸⁰

Hanbelî Mezhebinin Dayandığı Deliller

Hanbelî mezhebinin usul ve özellikleri, İmam Şafii'nin usul ve metoduna yakındır. Çünkü İmam Ahmed b. Hanbel fıkhı ondan öğrenmişti. Bunlar da: Kitap, sünnet, sahabe fetvası, icma, kıyas, istishab, mesalih-i mürsele ve sedd-i zeraî'dir.⁸¹

1. Nass'lar (Kitap ve Sünnet): Ahmed b. Hanbel, diğer müçtehit imamlar gibi hüküm istinbatında nass'a öncelik verirdi. O, bir nass bulursa onunla fetva verir başka bir şeye iltifat etmezdi.⁸²

2. Sahâbîlerin görüş ve fetvaları: Ahmed b. Hanbel, herhangi bir konuda nass bulamadığı zaman sahâbîlerin görüş ve fetvalarını esas alırdı. Ona göre Sahâbîlerin görüş ve fetvaları sahih sünnetten sonra gelir. O onları mürsel ve zayıf hadislerle tercih ederdi. Sahâbîler arasında ihtilâf olduğu zaman bunların görüşlerinden Kitap ve Sünnete muvafık olanları tercih ederdi.⁸³

Mürsel hadis: Ahmed b. Hanbel, mürsel hadisi de delil olarak kabul eder. Mürsel Hadis, Tâbiî'nin, sahâbîyi atlayarak Hz. Peygambere izafe ettiği hadistir.⁸⁴ Ayrıca, Hasen hadis derecesine çıkan zayıf hadisi de kıyasa tercih ederdi.⁸⁵

3. İcmâ': Usulcüler İcmâ': "Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra herhangi bir asırda İslam müçtehitlerinin ameli bir meselenin şer'i hükmü üzerinde, ittifak etmeleridir."⁸⁶ şeklinde tarif etmişlerdir. Ahmed b. Hanbel İcmâ'ı da bir delil olarak kabul eder. Ancak

⁷⁹ Zuhayli, *el-Fikhü'l-İslami ve Edilletühü*, I, 38; Dönmez, *İlmihal*, I, 37-38.

⁸⁰ Dönmez, *İlmihal*, I, 39.

⁸¹ Zuhayli, *el-Fikhü'l-İslami ve Edilletühü*, I, 39.

⁸² Karaman, *Anahatlarıyla İslam Hukuku*, s.66.

⁸³ Zuhayli, *Usulü'l-Fikhi'l-İslami*, II, 853.

⁸⁴ İsmail Lütfi Çakan, *Hadis Usûlü*, M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, s.115.

⁸⁵ Zuhayli, *el-Fikhü'l-İslami ve Edilletühü*, I, 39.

⁸⁶ İbn Kudâme el-Makdisî, *Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed*, *Ravdatu'n-Nazır ve Cennetü'l-Münazır*, Daru'l-Kitabi'l-Arabi, Beyrut 1981, s.116; Zeydan, s.179; Şaban, s.104.

icma'ın kendisiyle amel edilmesi gereken bir delil olabilmesi için konu üzerinde ittifak eden müçtehitlerin vefat etmiş olmalarını şart koşmuştur.⁸⁷

4. Kıyas: Ahmed b. Hanbel, Kitap ve Sünnetten bir nass, sahâbîlerin sözü, mürsel veya zayıf bir hadîs bulamazsa kıyasa başvurur. el-Hallâl⁸⁸ Ahmed b. Hanbel'den şöyle nakletmiştir: “Şafiî'ye kıyası Sordum. O da: “Kıyasa ancak zaruret anında başvurulur,” diye cevap verdi.” Görülüyor ki, Ahmed b. Hanbel, kıyası hüccet olarak kabul etmekte ve ona ancak zaruret halinde başvurmaktadır. Eğer imkân bulursa kıyasa hiç yanaşmamaktadır. Fakat Şafiî, kıyası terk edip zayıf hadisi delil olarak almaz. Her iki İmamın kıyası kabul edişi değişiktir. Şafiî, kesin bir delil bulamadığı zaman kıyasa yönelir. Ahmed b. Hanbel ise, kıyası, reddetmek için bir delil yoksa her türlü nass veya nass kabilinden olan şeylerden sonraya bırakır.⁸⁹

5. Mesâlih: Burada mesâlih'den maksat, mesâlih-i mürseledir. O da, hakkında Kitap, Sünnet ve icmâ'a dayanan müsbet veya menfî özel bir delil bulunmayan maslahatlardır. Mâlikîler, şeriâtın genel amaçlarına uygun düşmek, herhangi bir güçlüğü kaldırmak ve bir nassa aykırı olmamak şartıyla bu türlü maslahatları kabul ederler. Hanbelîler, bu maslahatları kıyastan sayarlar. Çünkü bunlar, Kur'an ve Sünnet nass'larının toplamından elde edilen umumî maslahatlardır. Ahmed b. Hanbel, maslahatları kıyasın bölümlerinden sayarak kıyasın mânâsını genişletmiştir. Maslahatlar, kıyasın bölümlerine dâhil olduğu için Ahmed b. Hanbel, bunları hadîslerden sonraya bırakır. Hadisler, isterse zayıf olsun, uydurma olduğu sabit olmadıkça kıyastan önce gelir. Çünkü Ahmed b. Hanbel'in kaidesine göre, kıyasla ancak zaruret anında ve Kitap, Sünnet veya sahâbîlere ait bir fetva bulunmadığı zaman amel edilir.⁹⁰

6. Seddi Zerâi': Zerâi', zeriâ kelimesinin çoğuludur. Zeriâ, başka bir işe varmaya vesile ve vasıta olan şey demektir. Bu da vasıta olduğu şeyin hükmünü alır. Eğer emredilen bir şeye vâsıta oluyorsa matlup, menedilen bir şeye vâsıta oluyorsa yasaktır. Hanbelîler, hüküm istinbatında bu fikhî esastan da yararlanırlar. Onlar, harama götüren yolların kapatılması gerektiğini (Seddi zerâi'), helala götüren yolların da açılması (fethü'z-Zerâi') gerektiğini söylüyorlar.⁹¹

7. İstishâb: İstishâb'ın mânası, sabit bir hükmün, onu değiştiren bir delil bulununcaya kadar devam etmesidir.⁹² Hanbelîler, hüküm istinbatında bu esası da kullanmışlardır. Ahmed b. Hanbel ibadet ve muamelât konularında iki ayrı usul benimsemiştir. İbadet konularında, nassa dayanan bir delil olmaksızın hüküm vermekten sakınmış; Muamelâtta ise Selefin benimsemiş olduğu, “bir şeyin haram veya helâl olduğuna dair nasslarda delil

⁸⁷ Subkî, Tacuddin Abdulvehhâb b. Ali, *Cem'ul-Cevâmi' fî Usûli'l-Fıkh*, İlim Kitabevi, Diyarbakır tsz., II, 182.

⁸⁸ Bu zat, Ebû Bekr el-Hallâl diye bilinir, Asıl adı, Ahmed b. Muhammed b. Harun'dur (Ö. 311 H.). Ahmed b. Hanbel'in fıkhını yayan ve gelecek nesillere intikal ettiren Ebû Bekr el-Hallâl'dır. Bu zat, Ahmed b. Hanbel'in fıkhî görüşlerini, mes'ele ve fetvalarını yirmi cildi aşan “*Câmiu'l-Kebir*”inde toplamak suretiyle Hanbelî fıkhına en büyük hizmeti yapmış ve bu mezhebin hakikî nâkili sayılmıştır.(Ebu Zehra, s.622.)

⁸⁹ Ebu Zehra, s.622.

⁹⁰ Ebu Zehra, s.626.

⁹¹ İbn Kayyim el-Cevziye, Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebu Bekr, *İlamü'l-Muvakkîn An Rabbi'l-Âlemin*, Daru'l-Kutübü'l-İlmiyye, Beyrut 1991, III, 109.

⁹² Zühayli, *Usuli'l-Fıkh'l-İslami*, II, 859; Atar, s.75.

yoksa o mubahtır” prensibini benimsemiştir. Hanbelîler, nassa aykırı olmadıkça ticarete tarafların istedikleri şartları koşabileceğini hükme bağlarlar. “Eşyada aslanan mubahlıktır” kaidesi temel alındığı için, hakkında nass olmadan hiçbir şart, akit ve muameleye bu haramdır demenin caiz olmadığı vurgulanmıştır.⁹³

Hanbelî Mezhebinin Nakil, Tedvin ve Bazı Eserleri

Ahmed b. Hanbel fıkhıta müstakil bir kitap telif etmemiştir. Hadiste ise “*el-Müsned*” isimli değerli bir kitabı vardır. Kırk bin küsur hadis ihtiva eder.⁹⁴ Çoğu mustakil veya mezhepte müçtehid olan talebeleri onun görüş ve fetvalarını tasnif ve tedvin ederek Hanbelî fıkıh ekolünün oluşmasını ve yayılmasını sağladılar. Önceleri Bağdat'ta doğan bu mezhep daha sonra diğer İslâm bölgelerine de yayılmaya başlamıştır.

Onun ilmini yayan bazı meşhur talebeleri şunlardır: Salih b. Ahmed b. Hanbel (ö. 266 h.), Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (213-290 h.), el-Esrem, Ebû Bekr, Ahmed b. Muhammed b. Hani el-Horâsânî el-Bağdadi (ö.261 H.), Abdülmelik b. Abdülhamid b. Mehran el-Meymunî (ö. 274 H), Ebû Bekr el-Mervezî Ahmed b. Muhammed b. Haccac (ö. 274 H), Harb b. İsmail el-Hanzali el-Kirmani (ö. 280 H.), Ebu İshak, İbrahim b. İshak el-Harbî (ö. 285 H.).

Ahmed b. Hanbel'den ilmini nakleden bu talebelerinden sonra, Ebû Bekr el-Hallâl (ö. 311 H.) gelir. Bu zat, İmam Ahmed b. Hanbel'in ilimlerini cem'etmek için bütün gayretini sarf etmiş, bu maksatla seyahatlere çıkmış ve birçok kitap telif etmiştir. Onun, Ebû Bekr el-Mervezî ile Uzun zaman kalışı, Ahmed b. Hanbel'in fıkhını rivayet etme arzusunu kuvvetlendirmiştir. Dolayısıyla Ahmed b. Hanbel'in fıkhını rivayet eden herkesten nakillerde bulunmuştur. Meselâ; Ahmed b. Hanbel'in çocuklarından, Harb'den, el-Meymunî'den ve bunlardan başka sayılamayacak kadar çok kimselerden nakillerde bulunmuştur, bu yüzden el-Hallâl, talebelerinden sonra Ahmed b. Hanbel'in fıkhının nâkili sayılmıştır. Ebû Bekr el-Hallâl'dan sonra Hanbelî mezhebini nakleden birçok kimse gelmiş ve bu mezhep insanlar arasında yayılmıştır.⁹⁵

Hanbelîliğin fikrî ve fikhî gelişiminde İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyim el-Cevziyye ile İbn Kudame'nin eserlerinin de büyük payı vardır.⁹⁶

İmamiyye

İmamiyye, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından sonra Hz. Ali, onun çocuklarını ve torunlarını hem Allah'ın emri hem de peygamberin tayini ve vasiyeti ile meşru imam olarak kabul ederek on iki imama inanmayı iman esaslarından sayanların mezhebidir. On iki imamı kabul ettiklerinden dolayı *İsnâ aşeriyye*, imamlara inanmayı imanın şartlarından biri olarak gördüklerinden *İmamiyye*, itikad, ibadet ve muamelatta İmam Ca'fer es-Sâdık'ın görüşlerine dayandıklarından *Ca'feriyye* de denilmektedir.⁹⁷

⁹³ İbn Kayyim el-Cevziyye, *İlamü'l-Muvakkîin Ân Rabbi'l-Âlemin*, I, 259-260.

⁹⁴ Zuhayli, *el-Fikhü'l-İslami ve Edilletühü*, I, 39.

⁹⁵ Ebu Zehra, s.630-632.

⁹⁶ Dönmez, *İlmihal*, I, 38.

⁹⁷ Ethem Ruhi Fıglalı, *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, Şa-to Yay., İstanbul 2001, s.156; Ebu Zehra, s.54; Abdu'l-kerim Zeydan, *el-Medhal li Diraseti's-Şeriatil-İslamiyye*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 2006, s.166; Dönmez, *İlmihal*, I, 40; Bkz., Mustafa Öz, “Ca'fer es-Sâdık”, TDV. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2000, XXII, 207-208.

İmamiyye (Ca'feri) Mezhebi

Ca'ferî fıkhnın kurucusu Ebû Abdillâh Ca'fer b. Muhammed el-Bakır b. Alî Zeynelâbidîn (80 -148 H.)'dir. 80 (699) veya 83 (702) yılında Medine'de doğdu. Babası İsnâ aşeriyye'nin beşinci imamı Muhammed el-Bâkır, annesi Hz. Ebû Bekir'in torunu olan Kasım b. Muhammed'in kızı Ümmü Ferve'dir. Böylece Cafer es-Sâdık'ın soyu baba tarafından Hz. Ali'ye, anne tarafından da Hz. Ebû Bekir'e ulaşmaktadır. Dedesi Zeynelâbidîn'in ölümü sırasında on beş yaşında olan Ca'fer es-Sâdık, ilk bilgileri ondan ve babası Muhammed el-Bâkır'dan aldı. Babasının on dokuz yıl süren imametinden sonra kendisi de otuz dört yıl aynı vazifeyi devam ettirdi. Uzun süren imamet devresinde çeşitli kesimlere mensup geniş İslâm toplumuyla iyi münasebetler kuran Ca'fer es-Sâdık, Sünnî kaynaklarda da daima hürmetle anılan ilmî bir şahsiyet olarak benimsenmiştir. Ca'fer es-Sâdık Medine'de vefat etti. Cenazesi Cennetü'l-Baki' mezarlığında babası Muhammed el-Bâkır ve dedesi Zeynelâbidîn'in kabirlerinin yanına defnedildi.⁹⁸

Irak nüfusunun hemen hemen yarısı, bu mezhebe mensup olan Şiilerdendir. İtikadi meselelerde, aile hukukunda, miras, vasiyet, vakıf, zekât ve ibadetlerinde, bu mezhebi tatbik ederler. İran halkının çoğu da Şiiliğin bu koluna mensuptur. Bu mezhep mensuplarından bazıları Suriye'de, Lübnan'da ve birçok İslâm ülkelerinde bulunmaktadır.⁹⁹

İmamiyye Mezhebinin Dayandığı Deliller

Bu mezhebin usul âlimlerine göre müctehidlerin bilgi elde etmek ve hüküm verebilmek için başvuracakları dört delil vardır: Kitap, Sünnet, icma ve akıl. Bu kaynaklarda hükmün delilinin bulunmaması halinde usul-i ameliyeye (uygulama ilkelerine) bakılır.¹⁰⁰

1. Kitap: doğrudan vahye dayandığı ve tevatüren nakledildiğinden kaynağına aidiyetinden şüphe bulunmadığı için birinci derecede bilgi kaynağı kitap yani Kur'an-ı Kerimdir. Caferi mezhebinde Kur'an-ı Kerimin delil olması konusunda herhangi bir görüş ayrılığı yoktur.¹⁰¹

2. Sünnet: İmamiyye'nin sünnet anlayışı Sünnî mezheplerinkinden oldukça farklıdır. Onlar Hz. Peygamber'in ve masum imamların (on iki imam) söz, fiil ve tasviplerini ölçü alır, sadece ehl-i beyt'in rivayet ettiği hadisleri kabul ederler.¹⁰²

İmamiyye mezhebine mensup âlimler her ne kadar bir hadisin kabul edilebilmesi için o hadisin ehl-i beyt tarafından rivayet edilmesini şart koşuyorlarsa da onlar, kendi fıkhi görüşlerini desteleleyen ve ehl-i sünnet hadis kaynaklarında geçen hadisleri de delil olarak sunmaktadırlar.¹⁰³

⁹⁸ Bkz. Mustafa Öz, "Ca'fer es-Sâdık", TDV. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, VII, 1.

⁹⁹ Ebu Zehra, 54; Zeydan, *el-Medhal*, s.168.

¹⁰⁰ Mehmet Keskin, Caferi İlmihali, DİB Yay., Ankara 2010, s.19; Zeydan, *el-Medhal*, s.167.

¹⁰¹ Keskin, s.20.

¹⁰² Dönmez, *İlmihal*, I, 40; Keskin, s.20; Zeydan, *el-Medhal*, s.168; Salih, Suphi, s.170.

¹⁰³ Sahihi Müslim'de geçen ve Cabir b. Abdullah el-Ensari tarafından rivayet edilen "Biz Resullullah ve Ebu Bekir devrinde bir miktar hurma veya un karşılığında mut'a nikâhı yapıyorduk. Ömer (r.a.) bunu Amr b. Hureys olayında yasaklayıncaya kadar devam etti." hadisini örnek olarak zikredebiliriz. İmamiyye, bu hadisi mut'a nikâhının caiz olduğuna ve Hz. Pegamber'in vefat edinceye kadar mut'a nikâhını yasaklamadığına dair delil olarak ileri sürmektedir. (Cevad el-Kazimi, *Mesalikü'l-Efham İla Ayati'l-Ahkâm*, s.197-198; Kummi, *Men La Yahduruhu'l-Fakih*, III, 297; Muğniye, *Fıkhü'l-İmam Cafer es-Sadık*, V, 270.)

On iki imam sırası ile şunlardır: Hz. Ali (r.a.), Hasan (r.a.), Hüseyin (r.a.), Zeynel Abidin (r.a.), Muhammed el-Bakır (r.a.), Cafer el- Sadık (r.a.), Musa Kâzım (r.a.), Ali el-Rıza (r.a.), Muhammed el-Cevad (r.a.), Ali el-Hadi (r.a.), Hasan el-Askeri (r.a.), Muhammed el-Mehdi el-Muntazar.¹⁰⁴

İmamiyye mezhebinde, İmamlardan yapılan rivayetlerin hüccet durumu hakkında birbirinden farklı düşünen Ahbârî ve Usûlî adında iki ekol mevcuttur.¹⁰⁵ İmamiyye içindeki bu iki ekolün ihtilafı genel olarak kendi temel hadis kaynaklarında bulunan İmamlardan nakledilen rivayetler etrafında yoğunlaşmıştır. Ahbârîlere göre İmamlardan nakledilen rivayetler şüphe götürmeyecek derecede sahih olup haberlerin tümü istisnasız hüccettir ve hücciyetinin de tartışılması mümkün değildir. İmamların ilmi kesbî olmadığı için bütün söyledikleri Resulullah'tan intikal etmiş olup kendi rey ve ictihatları değildir.¹⁰⁶

Usûlîler ise rivayetlerin tümünü sahih kabul etmiyorlar. Onlar hadisleri sahih¹⁰⁷, hasen¹⁰⁸, müvessak¹⁰⁹ ve zayıf¹¹⁰ kategorilere ayırarak kitap, sünnet ve icma'ya mühalif olan haberleri terk etmiş, tezat teşkil edenler hakkında ise te'vil yoluna gitmişlerdir. Neticede 16199 hadisi ihtiva eden İmamiyyenin en muteber hadis kitabı "Kâfi"de 5072 sahih, 144 hasen 1118 müvessak, 9485 de zayıf hadis olduğunu açığa çıkarmışlardır.¹¹¹

İmamiyye, her ne kadar masum imam tabirinin içerisine Hz. Peygamber'in sözlerini dâhil etse de onların hadis kaynaklarında Hz. Peygamber'e ulaşan hadisler nadir olup çoğunluğu İmamların kendi sözleri veya Peygamber sözlerinin tevilinden ibarettir. Nitekim onlara göre Hz. Peygamber (s.a.v.)'in sözünün muteber bir hadis sayılabilmesi için, masum imamlar yoluyla rivayet edilmesi gerekir. Aksi takdirde bir değer ifade etmez. Netice itibariyle Kur'an'dan sonra ikinci delil İmamların Sünneti'dir.¹¹²

3. İcma: Usûlîler, icma delilini sünnetten sonra üçüncü delil olarak kabul etmektedirler. Onlara göre icma, masum imamın sözünü de kapsayan, onun sözü üzerindeki müçtehit topluluğunun ittifakıdır. Bir bakıma İmamiyye'nin temel kaynaklarında yer alan, imamların rivâyetlerinden çıkan hükümler üzerindeki ittifâk ve görüş birliğidir. Ahbârîler ise icma delilini mustakil bir delil olarak değil de masum imam'ın görüşünü kapsadığı için dolaylı bir delil olarak kabul etmektedirler. Onlara göre burada asıl delil "masum" imamın görüşü olup icmanın kendisi değildir.¹¹³

4. Akıl: Usûlîler akı, kitap, sünnet ve icmadan sonra dördüncü delil olarak kabul etmekle rivayet fikhına paralel ictihad fikhını da geliştirmişlerdir. Bu ekole göre akıl, tezat teşkil ettiği zaman tercih imkânı olmayan rivayetlerin te'vile olan ihtiyacında ve kur'an'dan, sünnetten bir delil olmadığı zaman kendisine başvurularak, hüküm çıkartmaya yarayan bir

¹⁰⁴ Zeydan, *el-Medhal*, s.166.

¹⁰⁵ Fehmi Soğukoğlu, *Sûfi ve Şiîlerde Bilgi Anlayışı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2017, s. 39.

¹⁰⁶ Ahmet Niyazov, *Caferî Fıkhdında Boşama Yetkisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2006, s.21.

¹⁰⁷ imamiyye'den adaletli ve masum kişinin rivayet ettiği hadis.

¹⁰⁸ İmamiyye mezhebine mensup ancak adil olup olmadığına dair nass bulunmayan kişinin rivayet ettiği hadis.

¹⁰⁹ İmamiyye dışında sika kişinin rivayet ettiği hadis.

¹¹⁰ bu sıfatları taşımayanlar tarafından rivayet edilen hadis.

¹¹¹ Niyazov, s.21; Zeynu'd-Din, İbn Ali b. Ahmed, *er-Riâye fi İlmi'd-Dirâye*, Necef 1985, s.77; Salih Suphi, s.170.

¹¹² Niyazov, s.21.

¹¹³ Niyazov, s.25-26; Keskin, s.20; Dönmez, *İlmihal*, I, 40.

delildir. Ayrıca Kur'a'nın ve imamların müteşabihini te'vil ederek ve muhkeme indirgeyerek anlayacak husustur. Ancak, aklın bilgi elde etmesi, birtakım hükümler çıkarabilmesi ve bâzı sonuçlara varabilmesi için de nakil ve rivâyetlere ihtiyacı vardır. Kısaca akıl, doğrudan ve müstakil olarak dini hükmün kaynağı olmayıp sadece Allah nezdinde mevcut olan hükmü keşfeden, ortaya çıkaran bir delildir.¹¹⁴

İmamiyye, içtihat kapısının daima açık olduğunu söylerken kıyasa dayanan içtihadı ise kabul etmemekte ve kıyası, ateş ile çamuru birbirine kıyas eden iblisin amelinden saymışlardır.¹¹⁵

İmamiyye Mezhebinin Nakil ve Tedvini

İmam Ca'fer es-Sadık'ın talebeleri ve talebelerin talebeleri onun fıkhnı ve mezhebini yaydılar. Bunların başında da Ebu Ca'fer Muhammed b. Ferruh es-saffar el-A'rac el-Kummi (ö.290 h.) gelir. İbn Ferruh, Şia-İmamiyye fıkhnının gerçek kurucusudur. *Beşâiru'd-Deracât fi Ulûmi Âl-i Muhammed vemâ Hassahumullâhu bihi* isimli kitabı H. 1285'te basılmıştır. Bundan önce İmamiyye'nin fıkhta ilk kitabı H. 183'te hapiste vefat eden Musa Kazım'a aittir. Bu kitabı kendisine yöneltilen sorular üzerine *el-Helâl ve'l-Harâm* adıyla kaleme almıştır. Sonrada oğlu Ali Rıza *Fıkhu'r-Rıza* kitabını yazdı. Bu kitap da H. 1274'te Tahran'da basıldı. İbn Ferruh el-A'rac'tan sonra dördüncü asırda Şia'nın şeyhi Muhammed b. Ya'kub b. İshak el-Küleynî er-Razi (Ö. H. 329) oldu. *El-Kâfi fi İlmi'd-Din* kitabını yazdı. Bu kitap'ta Ehl-i beytten gelen on altı bin yüz doksan dokuz hadis vardır. Onunla da İmamiyye mezhebinin temeli oluştu. Bunlar Şia'nın dört temel kitabıdır.¹¹⁶

Bunlardan başka Ca'fer b. Hasan el-Hillî'nin (Ö. 676 H.) *Şerai'u'l-İslam* adlı eseri, Muhsin b. Yusuf'a ait *tezkiiretü'l-Fukaha* ve Muhammed b. Muhammed el-Hüseyni el-âmili (Ö.1226 H.)'ye ait *Miftahu'l-kerame Şerhu Kavaidi'l-Allame* isimli eserler gelir. Ayrıca Muhammed b. Ali b. El-Hüseyn b. Babeveyh el-Kummi ye ait *Men La Yahduruhu'l-Fakih* ve Ebu Cafer Muhammed b. El-Hasan et-Tûsî (385/460 H.)'ye ait *et-Tehzib* ile *el-İstibsar* isimli eserleri de sayabiliriz.¹¹⁷

Mezhepler Arasındaki İhtilafın Nedenleri

Biz burada mezheplerin genel olarak neden birbirinden farklı düşündüklerini kısaca ve ana hatlarıyla ele almaya çalışacağız. Bu ihtilafın en önemli nedenlerini şöyle sıralayabiliriz:

1. Kaynakların ihtilafı: Ne kadar itimat edilebileceğinde ihtilaf edilen deliller vardır. İstihsan, mesâlih-i mürsele, sahabe görüşü, istishab, zeraî, beraet-i asliye vb.

2. Sünnet'in tanımı: bu madde Ehl-i Sünnet ile imamiyye'nin farklı düşünmelerine etki eden en büyük nedendir. Yukarda da açıklandığı üzere İmamiyye'nin sünnet anlayışı Sünnî mezheplerinkinden oldukça farklıdır. Sünnî Mezheplerde sünnet: "Hz. Peygamber (s.a.v.)'den nakledilen söz, fiil ve takrirlerdir."¹¹⁸ İmamiyye'de ise "Hz. Peygamber'in ve

¹¹⁴ Niyazov, s. 27-28; Suphi Salih, s.171.

¹¹⁵ Müfid, Şeyh Ebu Abdullah Muhammed, *el-İhtisâs*, (Nşr. el-Mu'temeru li'ş-Şeyh Müfid) Kum 1989, I, 108-109; Niyazov, s.27-28.

¹¹⁶ Zuhayli, *el-Fıkhu'l-İslami ve Edilletühü*, I, 44; Zeydan, *el-Medhal*, s.167-168; Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s.226.

¹¹⁷ Zeydan, *el-Medhal*, s.167-168.

¹¹⁸ Zekiyüddin Şa'ban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (trc. İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara 2007, s.71.

masum imamların (on iki imam) söz, fiil ve tasvipleridir.” Ayrıca onlar sadece Ehl-i beyt'in rivayet ettiği hadisleri kabul ederler.¹¹⁹

3. Arapça lafızların anlamında ihtilaf olması: Bu durum lafzın mücmel veya müşterek olması, genel ve özel ifade etmesi yahut hakikat ve mecaz ya da hakikat ve örf arasında farklı anlamları olması, lafzın bazen mutlak bazen de mukayyet olması, lafızlarda i'rab ve müşterekliğin kesin olmaması gibi sebeplerle ortaya çıkar.

4. Rivayetin çeşitli oluşu: Bunun sekiz sebebi vardır: Hadis bir fakihe ulaşmış diğerine ulaşmamıştır veya hüccet kabul edilmeyecek zayıf bir yolla ulaşmıştır, diğerine ise sahih bir yolla gelmiştir veya birçok yolla gelmiştir, biri bazı ravilerinde zaaf görmüştür, diğeri ise onu zaaf olarak kabul etmemiştir veya onu rivayetinin kabulüne mâni görmüyordur. Bunlar tadil ve tercih kaidelerine bağlı ihtilaflardır. Yahut ikisine de güvenilir bir yolla gelir. Ancak biri onunla amel için diğerinin koymadığı şartları koyar.

5. Usul Kaidelerinin İhtilafı: Tahsis edilmiş âm hüccet değildir. Mefhum hüccet değildir. Kur'an nassına ziyade nesh midir, değil midir? vb.

6. Kıyasla içtihad: En çok ihtilafa sebep olanlardan biri de budur. Aslı, şartları ve illeti, illetin de şartları ve mesaliki vardır. Bunların her biri de ihtilaf konusudur. Daha önce de söylediğimiz gibi İmamiyye, kıyasla içtihadı kabul etmemiş ve bunu, çamurla ateşi kıyas eden iblisin amelinden saymışlardır.¹²⁰

7. Deliller arasında tearuz ve tercih: Bu, bakış açılarının değiştiği, tartışmanın çoğaldığı bir kapıdır. Te'vil, ta'lil, cem, Tevfik, nesh bulunması ve bulunmaması konularını içine alır. Tearuz ya naslar arasında ya da kıyasların birbiri arasındadır. Sünnette tearuz da kaviller, fiiller ve ikrarlarda olabilir. İhtilaf, Resulullah (s.a.v.)'in tasarrufunu siyaset ve fetva verme diye vafsetmek sebebiyle de olabilir. Tearuz bazı yollarla giderilir. Bunlardan en önemlisi, maksatların tertibinde farklılıklar olsa da Şeriatın maksatlarına, asli hedeflerine müracaat etmektir.¹²¹

SONUÇ

Yeryüzündeki Müslümanların büyük çoğunluğu amelde, günümüze kadar varlığını sürdüren ve gerek usul-u fıkıh gerek furu-u fıkıh konularının bir kısmında farklı görüşlere sahip olan dört Sünni mezhep ile Şia'dan İmamiyye mezhebine ittiba etmektedirler. Bu mezheplerin fıkhi konularda ihtilaf etmelerinin temelinde şer'i delillerden hüküm istinbat ederken dayandıkları delillerin farklı olması hususu yatmaktadır. Zira mezhepleri ve mezhepler arasındaki ihtilafın nedenlerini açıklarken görülmüştü ki her mezhep farklı bir usul vazetmiş ve bu usule göre şer'i delillerden hüküm çıkarmaya çalışmıştır. Keza Ehl-i Sünnet ile imamiyye'nin farklı düşünmelerine etki eden en büyük nedenlerden biri Sünnet'in tanımı, diğeri ise Kıyastır. Zira daha önce de ifade edildiği gibi İmamiyye'nin sünnet anlayışı Sünnî mezheplerinkinden oldukça farklıdır. Sünni mezheplerde sünnet: “Hz. Peygamber (s.a.v.)'den nakledilen söz, fiil ve takrirlerdir.” İmamiyye'de ise “Hz. Peygamber'in ve masum imamların (on iki imam) söz, fiil ve tasvipleridir.” Böylelikle İmamiyye sadece ehl-i beyt'in rivayet ettiği hadisleri kabul ederler. Sünni mezhepler kıyası

¹¹⁹ Dönmez, *İlmihal*, I, 40; Keskin, s.20; Zeydan, *el-Medhal*, s.168; Suphi Salih, s.170.

¹²⁰ Niyazov, Konya, s.27-28.

¹²¹ Zuhayli, *el-Fıkhu'l-İslami ve Edilletühü*, I, 69-71.

hüküm istinbatında başvurulan meşru bir kaynak olarak kabul ederken İmamiyye, kıyasla içtihadı kabul etmemiş ve bunu, çamurla ateşi kıyas eden iblisin ameline benzetmiştir.

KAYNAKÇA

- Atar, F. (2008). *Fıkıh Usulü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Çakan, İ. L. (2008). *Hadis Usûlü*, İstanbul: M.Ü. İlahiyat Vakfı Yayınları.
- Dönmez, İ. K. (2006). *İlmihal*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ebu Zehra, M. (tsz). *İslam'da Fıkhi Mezhepler Tarihi*, (trc. Abdulkadir Şener), İstanbul: Hisar Yayınevi.
- El-Kazimi, C. (tsz). *Mesalikü'l-Efham İla Ayati'l-Ahkâm*, Tahran: el-Mektebetü'l-Mürtadaviyye.
- Erdoğan, M. (2005). *Fıkıh ve Hukuk Terimleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Es-Salih, M. E. (2002). *Mesadiru't-Teşri'l-İslami ve Menahici'l-İstinbat*, Riyad: Mektebetü'l-Abikan.
- Ez-Zehebi, Ş. M. (1986). *Siyerü A'lami'n-Nübelâ*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.
- Fığlalı, E. R. (2001). *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul: Şa-to Yay.
- Habbazi, C. E. M. (h.1403). *el-Muğni Fi Usuli'l-Fıkıh*, Mekke: Camiatü Ümmi'l-Kura.
- Hısni, M. A. (1979). *Şerhu İfadeti'l-Envar Ala Metni Usuli'l-Menar*, Kahire: Daru'l-Kütüb.
- İbn Hallikan, Ş. A. (tsz). *Vefeyatü'l-A'yan*, Beyrut: Dar Sadır.
- İbn Kayyim El-Cevziyye, Ş. (1991). *İ'lamü'l-Muvakkîin Ân Rabbi'l-Âlemin*, Beyrut: Daru'l-Kutübü'l-İlmiyye.
- İbn Kudâme El-Makdisî, M. A. (1981). *Ravdatu'n-Nazır ve Cennetü'l-Münazır*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabi.
- İbn Manzur, C. M. (1990). *Lisanü'l-Arab*, Beyrut: Darü'l-Fikr.
- İbn Melek, A. (tsz). *Şerhu Menari'l-Envar*, İstanbul: Salah Bilici Kitabevi Yay.
- Karaman. H. (2007). *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Keskin, M. (2010). *Caferi İlmihali*, Ankara: DİB Yay.
- Kummi, M. (2005) *Men La Yahduruhu'l-Fakih*, Beyrut: Müessesetü'l-A'lami.
- Muğniye, M. C. (1423 h.). *Fıkhu'l-İmam Cafer es-Sadık*, İran: Müessesetü's-Sibteyn el-Alemiyeti.
- Niyazov, A. (2006). *Caferi Fıkında Boşama Yetkisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya.

Öz, M. (2000). "Ca'fer es-Sâdık", TDV. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.

Sadru's-Şeria, U. (tsz). *et-Tavdih Şerhu't-Tenkîh*, (Tahkik: Muhammed Adnan Derviş), Beyrut: Daru'l-Erkam.

Semerkandi, A. M. (1984). *Mizanu'l-Usul*, Katar: Metabi' ed-Devha el-Hadise.

Semerkandi, A. M. (1984). *Tühfetü'l-Fukaha*, Beyrut: Daru'l-Kutübi'l-İlmiyye.

Soğukoğlu, F. (2017). *Sûfi ve Şiilerde Bilgi Anlayışı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya.

Subkî, T. A. (1999). *Tabakatü's-Şafiyyeti'l-Kübra*, Beyrut: Daru'l-Kutübi'l-İlmiyye.

Subkî, T. A. (tsz). *Cem'ul-Cevâmi' fi Usûli'l-Fıkh*, Diyarbakır: İlim Kitabevi.

Suphi, S. (1981). *İslam Mezhepleri ve Müesseseleri*, (trc: İbrahim Sarmış), İstanbul: Düşünce Yayınları.

Şa'ban, Z. (2007). *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (trc: İbrahim Kâfi Dönmez), Ankara.

Şaşi, N. (2007). *Usulü's-Şaşi*, Beyrut: Darü İbn Kesir.

Şevkânî, M. (1994). *İrşadü'l-Fuhul İla tahkiki'l-Hakki Min İlmi'l-Usul*, Beyrut: Daru'l-Kutübü'l-İmiyye.

Şeyh Müfid, E. A. (1989). *el-İhtisâs*, (Nşr. el-Mu'temeru li's-Şeyh Müfid) Kum.

Yavuz, Y. Ş. (1994). "Ehl-i Sünnet", TDV. *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.

Zeydan, A. K. (2006). *el-Medhal li Diraseti's-Şeriati'l-İslamiyye*, Beyrut: Müessesetü'r-Risale.

Zeynuddin, İ. A. (1985). *er-Riâye fi İlmi'd-Dirâye*, Necef.

Zuhayli, V. (1985). *el-Fıkhü'l-İslami ve Edilletühü*, Beyrut: Daru'l-Fikr.

Zuhayli, V. (1986). *Usuli'l-Fıkhî'l-İslami*, Beyrut: Daru'l-Fikr.

Zuhayli, V. (1995). *el-Veciz Fi Usuli'l-Fıkh*, Beyrut: Daru'l-Fikr.